

УДК 323.1(100)

Трегуб О. І.

ГРОМАДЯНСТВО: КОНЦЕПЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто сучасні концепції, які пояснюють особливості функціонування інституту громадянства, а також перспективи його розвитку. Інститут громадянства розглядається як дієва відповідь на проблеми сучасного багатовимірного світу.

Проблеми, закономірності та зміни інституту громадянства викликають жваві дискусії у сучасній науці. Адже інститут громадянства є однією з визначальних складових держави, що окреслює умови набуття почесного статусу «громадянин» та норми, яким має відповідати кожен громадянин, встановлює правила життя у державі. Найчастіше науковці концентрують увагу на юридичному боці даної проблематики і до-

сліджують правила набуття громадянства та виходу з нього, взаємні права та обов'язки громадян і держави. Це дещо обмежує предмет дослідження й не дає можливості врахувати широкий спектр і багатофункціональність інституту громадянства. У цій статті ми намагалися проаналізувати провідні західні концепції інституту громадянства з метою окреслення перспектив та напрямків його трансформації. Результати цієї

роботи дозволять зробити висновок про можливий вектор трансформації інституту громадянства для того, щоб він відповідав вимогам та потребам сучасних громадян.

Різноманітні прояви та аспекти функціонування інституту громадянства широко обговорюються у сучасній політичній, юридичній, соціологічній літературі. Аналіз літератури з проблеми розвитку інституту громадянства засвідчує особливу увагу до неї таких учених, як М. Ла Торре, К. Леджун, Ф. Ісін, К. Вуд, А. Паттен, М. Віролі та Д. Міллер. З-поміж багатоманіття концепцій громадянства, розроблених провідними науковцями, найбільшого поширення набули екологічна, неореспубліканська, гендерно нейтральна, культурна та глобальна, що відображають актуальні тенденції розвитку соціуму. Ґрунтовною роботою, на яку спирається автор даної статті, є книга «Умови громадянства». Автори цієї наукової праці: У. Вогель, Г. Густерен, Т. Маршал, Б. Стінберген, Б. Тернер та Р. Фалк досліджують і розвивають сучасні західні концепції громадянства.

Переоцінити значення інституту громадянства важко, проте в різні часи він набував різного вияву. Пройшовши еволюцію від надання громадянам права на захист життя та власності у «війні всіх проти всіх» до забезпечення соціальних гарантій і всебічної залученості до культурного, економічного та політичного життя, інститут громадянства зіштовхується з черговими викликами та вимогами нового часу. Специфіка інституту громадянства полягає у тому, що, попри його довгу історію, юридичну суворість, державну монополію на визнання та надання статусу «громадянин» та консервативність у всіх її проявах, швидкий розвиток ХХ століття поставив перед інститутом громадянства нові вимоги, похитнув його закріплену структуру, дав поштовх до перегляду суті громадянства. Як зауважує Р. Інґлхарт, «зсув від "матеріалістичних" цінностей, з їхнім наголосом на економічній та фізичній безпеці, до "постматеріальних", з пріоритетом індивідуального самовираження та якості життя, ставить на перше місце цінності постмодерну, що несуть із собою ряд різноманітних соціетальних змін, від рівноправ'я жінок і чоловіків до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів... ці зміни супроводжуються зсувом конфлікту з площини класового до політичного конфлікту з таких проблем, як захист довкілля, становище жінок і сексуальних меншин» [3, 10–12]. Таким чином, розвиток суспільства у бік постматеріальних цінностей вимагає адекватної реакції від інституту громадянства. Бюрократичний за своєю суттю, інститут громадянства неохочий до

швидких змін, проте широкий спектр наукових досліджень дає змогу прогнозувати подальший його розвиток. Завдання даної статті полягає у з'ясуванні ролі інституту громадянства у суспільному житті та тієї ніші, яку він повинен заповнити, щоб задовольнити потреби суспільства та вимоги часу.

Незважаючи на зміни, яких зазнав інститут громадянства у ХХ столітті, зокрема впровадження європейського громадянства серед держав - членів ЄС, інститут громадянства здебільшого не схильний до кардинальних змін і трансформацій, а кожна з держав міцно тримає монополію на надання статусу «громадянин» та висуває жорсткі вимоги до претендентів. Дедалі частіше неурядові організації та політичні партії намагаються впливати на зміцнення інституту громадянства та обмеження вступу до нього. Найчастіше вимоги недопуску іноземців до громадянства звучать від ультраправих та націоналістично спрямованих організацій, хоча й перестали бути виключно їх привілеєм. Яскравим прикладом екоправого расизму, як способу обмеження доступу до громадянства, може бути Німеччина, де у новій програмі ХСС расизм і екологія злились в єдине ціле: «Той, хто бажає перетворити нашу і без того густозаселену батьківщину в країну, що приймає переселенців, відмовляється від обмеження експлуатації довкілля як мети екологічної політики». Член СДПН Ф. Артманн вимагає заборонити імміграцію на тій підставі, що Німеччина є одним із найбільш густонаселених районів світу, а потік іноземців у державу непомірно збільшує екологічне навантаження [4, 163].

Проте, попри тісний зв'язок та взаємозалежність між державою та інститутом громадянства, саме держава, а не зовнішні чинники, ставить перед інститутом громадянства найважчі вимоги. Проблема долучення до громадянства андеркласу, національних меншин, нерозв'язане питання «нелегалів» підточують громадянство зсередини більшою мірою, ніж глобалізаційні тенденції. Зрештою, перш ніж вирішити наявні проблеми громадянства, потрібно чітко усвідомити, чим є цей інститут - лише юридично оформленими правами й обов'язками чи активним долученням громадян до державних справ і суспільного життя, до якої міри інститут громадянства на сучасному етапі свого розвитку відповідає вимогам часу та потребам самих громадян. Знайти відповіді на поставлені питання можна у сучасних концепціях громадянства.

Одним з перших науковців, хто звернув увагу на розвиток інституту громадянства та проаналізував взаємовплив суспільно-історичного розвитку та еволюції інституту громадянства, був

Т. Маршал. Минуло вже більше як півстоліття з часу написання Т. Маршалом есе «Громадянство та соціальний клас» [8], у якому він окреслив класичні концепції громадянства. Відповідно до дослідження Т. Маршала, перший тип громадянства - *цивільне громадянство* - сформувався у XVIII столітті, закріпивши права індивідів на власність, свободу та справедливість. Наступний етап розвитку громадянства пов'язаний з XIX століттям та з появою *політичного громадянства*, що гарантувало право індивідів брати активну участь у здійсненні політичної влади. Завершальна, кінцева стадія розвитку громадянства відбулась, згідно з Т. Маршалом, у XX столітті, коли викристалізувалось *соціальне громадянство*, що гарантувало індивідам соціальну та економічну безпеку у державі загального добробуту. Концепції громадянства Т. Маршала значною мірою пов'язані з викликами та відповідями на зміни, що відбувались у розвитку людства. Проте новий час і нові проблеми вимагають нових рішень. Громадянство вже не обмежується триступеневою моделлю Т. Маршала, а набуло нових форм та проявів, адже сучасний громадянин - це передусім активний учасник, а не пасивний споживач прав. Незважаючи на критику Т. Маршала щодо певної невідповідності його теорії сучасному стану громадянства, більшість дослідників будують свої теорії на продовженні та доповненні концепції громадянства Т. Маршала.

Зокрема, Б. Стінберген розглядає *екологічне громадянство* як своєрідне продовження проекту Т. Маршала, як «доповнення, а також як управління трьох існуючих форм громадянства: громадянського, політичного і соціального» [5, 216]. Б. Стінберген класифікує екологічне громадянство за трьома підходами. По-перше, мова йде про більшу інклюзію, тобто рух за права тварин з наданням їм статусу громадян. Автор статі розглядає всю історію громадянства від античних часів і до сьогодення як процес включення до цього інституту нових членів: жінок, дітей, рабів, іноземців. Здобутком та значним проривом XXI століття має стати залучення до громадянства решти природи, щоб забезпечити її права повною мірою. По-друге, належну увагу потрібно приділити відповідальності людини перед природою. Так, людина, як істота розумна, повинна не лише нести відповідальність перед природою за свої дії, а й ретельно спланувувати ці дії, аби не зашкодити природі, не порушити її прав. Зрештою, третій підхід стосується глобального виміру екологічного громадянства як альтернативи стандартному поняттю глобального громадянства. Глобальне екологічне громадянство ґрунтується на ідеї контролю і піклування,

де функція контролю покладена на «екологічного менеджера», для якого сталий розвиток - основна ціль, а піклування, відповідно, - на «громадян землі» [5, 218с].

Менш кардинальну та більш наближену до сучасного громадянства концепцію пропонує Г. Густерен. Аналізуючи три концепції громадянства: ліберально-індивідуалістичну, відповідно до якої громадянин - прагматичний носій прав і преференцій; комунітарну, де громадянин - член спільноти; а також республіканську, що найбільше цінує хоробрість, відданість і військову дисципліну як найкращі риси громадян, дослідник доходить висновку, що «жодну з трьох концепцій не можна реалізувати в сьогоденньому суспільстві» [2, 82]. Саме *неореспубліканська концепція* громадянства, поєднуючи риси трьох попередніх концепцій, якнайкраще відповідає моделі сучасного громадянства. Неореспубліканський громадянин, відповідно до концепції Г. Густерена, є автономним, лояльним, здатним до висловлення власної думки і виконує подвійну роль того, хто керує, й керованого, його автономність гарантована республікою; громадянство - це посада в республіці, і воно означає політичну позицію рівності [2, 85-86]. І хоча концепція громадянства Г. Густерена є найбільш наближеною до цінностей демократичної держави та громадянського суспільства, вона і досі не реалізована повною мірою. Серед найочевидніших перешкод впровадження даної концепції можна назвати неповне залучення громадян до повноцінного співжиття у державі.

Саме на проблемі андеркласу зосереджує увагу У. Вогель, розвиваючи концепцію *гендерно нейтрального громадянства*. Дослідниця акцентує увагу на проблемі «другорядних громадян» - усіх тих, хто займає нижчі позиції в ієрархічно організованому суспільстві «етнічних меншин, емігрантів, бідних, інвалідів, жінок» [1, 125]. Аналізуючи європейські закони про шлюб та вчення політико-філософських теоретиків, У. Вогель звертає увагу на залежність жінки від чоловіка, що закладена у тривалій історії шлюбу. Зважаючи на значний прогрес із надання жінкам громадянських прав у XX столітті, втім, «жалюгідно низький рівень представленості жінок фактично в усіх форумах із прийняття політичних рішень не залишає сумнівів, що жінки досі залишаються другорядними громадянами» [1, 137]. Досить просту панацею від дискримінації жінок-громадян У. Вогель знаходить у самому ж таки шлюбі, що «має бути асоціацією, в якій розподіл як матеріальних переваг, так і більш складних речей на кшталт незалежності, взаємної поваги і можливості активної участі в політиці більше не визначатиметься межею статевої

відмінності» [1, 140]. Таким чином, абсолютне залучення жінки до інституту громадянства з усіма його обов'язками, правами і відповідальностями, політичною активністю та свободою криється у реформуванні інституту шлюбу, перетворенні його на «поєднання товариських відносин і дружби» [1, 140].

Досліджуючи концепцію *культурного громадянства*, Б. Тернер пропонує інший варіант вирішення проблеми неповного залучення громадян до суспільно-політичного співжиття. Автор визначає культурне громадянство як таке, що «складається з тих соціальних практик, що вможливають компетентного громадянина брати повну участь у національній культурі» [6, 238]. Для підтримки культурного громадянства важливу роль відіграють освітні установи, університети та школи, що соціалізують людей у системі національних цінностей. Саме рівність можливостей на здобуття освіти гарантує поширення культурного громадянства на все населення. Проте постмодерн ставить перед культурним громадянством ряд складних випробувань. По-перше, поширення єдиної національної культури на все населення держави неодмінно веде до асиміляції корінного населення чи національних меншин, створюючи дилему між правами людини і громадянина, сприяючи культурному імперіалізму. По-друге, у сучасному багатокласовому, фрагментованому та різноманітному суспільстві, мабуть, не знайдеться держави, що була б культурно однорідною, де б певну культуру можна було виокремити як національну. Мультикультуралізм - як одна з ознак постмодерну - розхитує підвалини концепції культурного громадянства. Утім Б. Тернер бачить розв'язання цих суперечностей у «визнанні і прийнятті граничної культурної фрагментації, цінностей локальних культур і систем знання, підтримці феміністичного ставлення до емоційних схильностей до різноманітних культурних преференцій і готовності радше визнати, ніж об'єднувати різні етнічні, регіональні та субнаціональні культури» [6, 248].

Певним чином узагальнюючу концепцію *глобального громадянства*, що поєднує деякі елементи всіх попередніх концепцій, пропонує Р. Фалк. Відповідно до його дослідження глобальне громадянство ґрунтується на «утопічній вірі в людську здатність розширити обрії реальності», тобто на даному етапі розвитку суспільства глобальне громадянство може бути лише бажаним майбутнім, хоча певні його прояви й супроводжують наше повсякденне життя. Зокрема, Р. Фалк виокремив п'ять аспектів глобального громадянства, що буде поширюватись разом із поширенням демократії. Перший - пов'язаний зі зміною світу на краще через розповсюдження

ідей стурбованих або ідеалістично налаштованих еліт. Другий аспект змальовує глобального громадянина як людину, зайняту міжнародними економічними справами. Третій прояв глобального громадянства зосереджується навколо екологічно-економічних питань світовпорядкування. Четвертий аспект, пов'язаний із регіоналізаційними тенденціями останніх років, яскраво ілюструє досвід ЄС. Завершає класифікацію глобального громадянства Р. Фалка транснаціональна активність, що повинна поширювати свій вплив у різних напрямках. Прикладами такої транснаціональної активності, що вже розпочали свою діяльність, можуть бути «Грінпіс» та «Міжнародна амністія» [7, 203-209].

Кожна із зазначених концепцій громадянства не є самодостатньою, а лише відображає певний зріз сьогоденних викликів, що постали перед людством; лише врахування положень кожної з концепцій та їх еkleктичне поєднання можуть наблизити нас до більш повної концепції громадянства XXI століття, що з пасивного одержання прав неодмінно має перетворитись, в першу чергу, на активний стан залученості до суспільних та державних справ. Інститут громадянства потребує виважених реформ та змін. Він неодмінно має залишитись авторитетним інститутом, зберегти державну монополію, не позбутися значущості, разом з тим має відповідати потребам та вимогам суспільства, бути актуальним, не втратити життєздатності. Таким чином, не можна недооцінювати роль інституту громадянства, адже громадянство - це не лише конституційно прописані права та обов'язки. Інститут громадянства ставить перед людством питання виживання або смерті - чи то стосується інституту держави, чи окремих громадян із числа андеркласу, а чи всього живого на планеті. Хоч би з чим ми мали справу - з появою андеркласу, емансипацією жінок, новими формами соціальної ексклюзії, розвитком громадянського суспільства (особливо в Центральній і Східній Європі), новими емігрантами, етнічними меншинами або зі зростанням націоналізму, - поняття «громадянство» не лише використовується для аналізу цих проблем, а й привертає увагу як конструктивна відповідь на поставлені проблеми та нові відносини, з якими ми стикаємося сьогодні [5, 214]. Інститут громадянства багатогранний, він спроможний розвиватись разом з розвитком суспільства і держави, еволюціонувати, видозмінюватися. Саме тому всі прогнози щодо зникнення інституту громадянства і держави видаються утопічними, химерними і передчасними, а нагальним завданням XXI століття є залучення всіх жителів держави до активного та відповідального громадянства, адже, як стверджує

Г. Густен, лояльності можна очікувати лише від людей, які роблять реальний внесок у загальну справу і тому безпосередньо зацікавлені в реальному суспільному виробленні рішень і вико-

нанні цих рішень [2, 72]. Таким чином, саме шляхом розвитку громадянства можна вирішити екологічні, соціальні, економічні, гендерні та інші проблеми людства.

1. *Вогель У.* Шлюб і межі громадянства // Умови громадянства: 36. ст. / Під ред. Б. ван Стінбергена. - К.: Український центр духовної культури, 2005. - 143 с.
2. *Густерен Г.* Чотири концепції громадянства // Умови громадянства: 36. ст. / Під ред. Б. ван Стінбергена. - К.: Український центр духовної культури, 2005. - 88 с.
3. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис: политические исследования. - 1997. - № 7. - 32 с.
4. *Йокисало Й.* Концептуальные основы немецкого «экоправового» радикализма // Полис: политические исследования. - 2002. - № 1. - 170 с.
5. *Стінберген Б. ван.* До глобального екологічного громадянства // Умови громадянства: 36. статей / Під ред. Б. ван Стінбергена. - К.: Український центр духовної культури, 2005. - 230 с.
6. *Тернер Б.* Культура постмодерну / сучасні громадяни // Умови громадянства: 36. ст. / Під ред. Б. ван Стінбергена. - К.: Український центр духовної культури, 2005. - 251 с.
7. *Фалк Р.* Творення глобального громадянства // Умови громадянства: 36. ст. / Під ред. Б. ван Стінбергена. - К.: Український центр духовної культури, 2005. - 214 с.
8. *Marshall T. H.* Citizenship and social class // Class, Citizenship, and Social Development: Essays by T. H. Marshall / Seymour Martin Lipset ed. - Chicago: University of Chicago Press, 1964. - 78 p.

O. I. Tregub

CITIZENSHIP: CONCEPTS AND PROSPECTS

The article deals with modern concepts that tend to explain the specifics and prospects of the citizenship. The citizenship is analyzed as an exact answer to the severe tests and problems humanity meets.